

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 2, No.40, 2027 pp.37-56

Receive: 11/10/2025 Accepted: 12/04/2026

Critical Re-Reading of the Historical-critical Approach to Qur'anic Christology in the Seventh Century: A Study of *the Other Prophet*

Maryam Saeedyan Jazi *

Associate Professor, Department of Islamic Knowledge, Faculty of Theology and Teachings of Ahl Al-Bayt (AS), University of Isfahan, Isfahan, Iran
msaeedyan@ltr.ui.ac.ir

Abstract

This study offers a critical reassessment of historical-critical interpretations of Qur'anic Christology in the seventh century, focusing on *The Other Prophet: Jesus in the Qur'an* by Mouhanad Khorchide and Klaus von Stosch. It challenges the assertion that *the Qur'an's* portrayal of Jesus (AS) merely echoes prevailing Jewish and Christian theological currents. Rather, the research argues that *the Qur'an* articulates an autonomous theological and stylistic framework rooted in divine revelation. The central question explored is whether *the Qur'an's* depiction of Jesus (AS) conforms to historical-critical readings or reflects an independent, divinely guided theological vision. Employing an interdisciplinary analytical-critical methodology grounded in historical-critical theory and Qur'anic stylistics, the study reveals that many historical-critical approaches inadvertently diminish Qur'anic theological coherence and overlook its unique rhetorical structure. In contrast, *the Qur'an* systematically critiques erroneous Christian doctrines such as trinitarianism and the divinization of Jesus (AS), while affirming his prophetic mission, humanity, and role as a messenger of divine unity (*tawhid*). *The Qur'an's* presentation of Jesus (AS) as *Kalam Allah* (Word of God), *Ruh minhu* (Spirit from Him), and *Abdullah* (Servant of God) demonstrates its theological independence. The research concludes that Qur'anic Christology is not the outcome of historical contingencies but represents a divinely orchestrated theological paradigm transcending seventh-century religious discourse.

Keywords: *Qur'an*, Jesus (AS), Christology, Arabian Peninsula, Historical-Critical Method.

Introduction

Recent comparative scholarship on *the Qur'an* and *the New Testament* has increasingly employed historical-critical frameworks to illuminate religious and cultural exchanges in the seventh-century Arabian Peninsula. These approaches, while insightful, raise fundamental questions about their adequacy in capturing *the Qur'an's* theological and stylistic autonomy. A seminal contribution to this discourse is the first chapter of *The Other Prophet: Jesus in the Qur'an* (2019), in which Klaus von Stosch contends that *the Qur'an's* Christology was shaped by contemporary Jewish and Christian theological currents. He suggests that *the Qur'an's* representation of Jesus (AS) evolved through interactions with

*Corresponding author

Saeedyan Jazi, M. (2027). Critical Re Reading of Historical Critical Approaches to Qur'anic Christology in the Seventh Century: A Study of *The Other Prophet*. *Comparative Theology*, 18(2), 37-56.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2026.147011.2051

marginal Christian sects, such as those surrounding the Council of Chalcedon, rather than through an independent theological lens. This thesis, viewing the Qur'anic style as derivative of oral tradition and lacking theological independence, contradicts *the Qur'an's* own claim of divine authorship and its role as *Muhymin* (Guardian) over earlier revelations.

The present research critically examines this position, arguing that such readings oversimplify *the Qur'an's* theological integrity and reduce its Christological discourse to a mere byproduct of historical processes. By re-evaluating these interpretive assumptions, the study aims to demonstrate *the Qur'an's* sovereign theological stance in addressing Christological themes, particularly its rejection of trinitarianism and affirmation of Jesus (AS) as a human prophet aligned with divine unity.

Materials and Methods

An interdisciplinary analytical-critical methodology guides this study, integrating Qur'anic exegesis, historical theology, and stylistic analysis. Principal sources include *the Qur'an* itself, *The Other Prophet: Jesus in the Qur'an* (2019), and classical as well as modern exegetical works by both Shia and Sunni scholars, notably Allamah Tabataba'i and Ayatullah Makarem Shirazi. The research undertakes a comparative reading of Qur'anic passages concerning Jesus (AS), such as Al-Nisa': 171, Al-Imran: 59, and Maryam: 16–17, juxtaposed with historical-critical interpretations. The following three analytical dimensions structure the investigation:

1. *The Qur'an's* theological independence in articulating Christology;
2. Its critique of trinitarianism and divinity claims concerning Jesus (AS); and
3. Its distinct stylistic mode of presenting Jesus (AS) as a human messenger.

The study avoids historical reductionism by privileging the Qur'an's internal claims of divine authorship (*tawhid*, *nass*), as emphasized in verses like Yunus: 37 and Al-Fatir: 31, thereby grounding analysis within the Qur'an's own epistemological frame.

Research Findings

The findings of the study reveal that historical-critical readings tend to mischaracterize *the Qur'an's* Christological narrative by conflating its critique of specific Christian doctrines with a wholesale rejection of Christianity. *The Qur'an*, while repudiating trinitarianism (Al-Ma'idah: 73), affirms Jesus (AS) as *Kalam Allah* and *Ruh minhu*, positioning him as a human prophet rather than a divine being. Verses such as Al-Imran: 59 and Al-Nisa': 171 underscore his humanity and prophet-hood, establishing a theological framework that diverges fundamentally from Christian dogma.

Through depictions of Jesus (AS) as *Abdullah* (Servant of God) and *Rasulullah* (Messenger of God), *the Qur'an* situates him firmly within the continuum of prophetic tradition. Moreover, its rejection of distortions of *tawhid* (Al-Ma'idah: 72) and reaffirmation of his human nature (Al-Ma'idah: 75) highlight a theological coherence distinct from historical Christian paradigms. The study also recognizes *the Qur'an's* stylistic originality, its rhetorical precision and theological consistency, as evidence of divine guidance rather than historical adaptation.

Discussion of Results and Conclusions

The overall analysis contests the central premise of the historical-critical approach that views *the Qur'an's* Christology as the result of socio-historical contingencies. On the contrary, *the Qur'an* articulates a theological vision that is both transcendent and autonomous, correcting doctrinal misconceptions within Christianity while upholding Jesus (AS) as a prophet within the Abrahamic lineage. Its rejection of trinitarianism (Al-Ma'idah: 73) and affirmation of his human nature (Al-Ma'idah: 75) reaffirm its unwavering commitment to divine unity (*tawhid*). The study concludes that Qur'anic Christology represents a divinely inspired theological system, neither derivative nor historically confined, that promotes understanding across faith traditions.

By emphasizing shared Abrahamic foundations (Al-Imran: 67, Al-Nisa': 136), *the Qur'an* advances an interfaith dialogue anchored in theological coherence rather than historical reductionism. Ultimately, *the Qur'an's* presentation of Jesus (AS) stands as a testament to its theological sovereignty, affirming both the prophet's sacred mission and *the Qur'an's* enduring transcendence of historical circumstance.

بازخوانی انتقادی رویکرد تاریخ‌گرایی به مسیح‌شناسی قرآن در سده هفتم میلادی در کتاب پیامبری دیگر

مریم سعیدیان جزی * ، دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل بیت علیهم السلام، دانشگاه اصفهان، اصفهان،

ایران

msaeedyan@ltr.ui.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر با رویکرد تحلیلی و انتقادی، کتاب پیامبری دیگر اثر خورشیده و اشتوش را بررسی می‌کند و به بازخوانی انتقادی رویکرد تاریخ‌گرایی نسبت به مسیح‌شناسی قرآن در بستر سده هفتم میلادی اختصاص دارد. اهمیت پژوهش در آن است که نویسندگان با تکیه بر زمینه‌های تاریخی و الهیات یهودی و مسیحی، تصویر حضرت عیسی (ع) در قرآن را بازتابی از تعامل پیامبر اکرم (ص) با جریان‌های نوپدید و واگرا در جزیره العرب دانسته‌اند و سبک بیانی قرآن را محدود به روایت‌های شفاهی و فاقد هویت مستقل معرفی کرده‌اند. مسأله اصلی مقاله این است که آیا تصویر حضرت عیسی (ع) در قرآن، برخلاف رویکرد تاریخ‌گرایی، از استقلال الهیاتی و سبک بیانی خاص خود برخوردار است و چه نقدهایی بر این رویکرد در فهم شخصیت آن حضرت وارد است. هدف پژوهش نقد رویکردهای تاریخ‌گرا در مطالعات دینی و ارائه امکان فهم استقلال الهیاتی و بیانی قرآن در مواجهه با مسیح‌شناسی با تمرکز بر کتاب یادشده است. روش پژوهش بر اساس مطالعه بین‌رشته‌ای، شیوه تحلیلی-انتقادی و چارچوب نظری نقد تاریخ‌گرایی و سبک‌شناسی قرآنی استوار است. یافته‌ها نشان می‌دهد رویکردهای تاریخ‌گرایی موجب تقلیل مفاهیم قرآنی و نادیده گرفتن سبک نو و مستقل قرآن می‌شوند. در مقابل، قرآن کریم با نقد فراتاریخی دیدگاه‌های نادرست مسیحیان، شخصیت رسالی حضرت عیسی (ع) را با صراحت تبیین و مفاهیمی همچون کلمه، آیه و مبارک‌بودن را به منزله شاخص‌های جایگاه رفیع و الهی آن حضرت معرفی می‌کند. تصدیق انجیل به عنوان کتاب آسمانی و دعوت به همگرایی ادیان الهی از دیگر مؤلفه‌های قرآنی است که در این چارچوب برجسته می‌شود. بر این اساس، قرآن با حفظ استقلال الهیاتی و سبک بیانی خود، تصویری نو و فراتاریخی از حضرت عیسی (ع) ارائه می‌دهد.

واژه‌های کلیدی

قرآن، عیسی (ع)، مسیح‌شناسی، شبه جزیره العرب، تاریخ‌گرایی.

* مسئول مکاتبات

سعیدیان جزی، مریم. (۱۴۰۶). بازخوانی انتقادی رویکرد تاریخ‌گرایی به مسیح‌شناسی قرآن در سده هفتم میلادی در کتاب پیامبری دیگر، *الهیات تطبیقی*، ۱۸ (۲)، ۳۷-۵۶.

۱- مقدمه

در دهه‌های اخیر، مطالعات تطبیقی قرآن و عهد جدید با رویکردهای تاریخ‌گرایی گسترش یافته‌اند و تلاش می‌کنند تا مفاهیم قرآنی را در بستر تعاملات دینی، فرهنگی و الهیاتی سده‌های نخست هم‌عصر با ظهور اسلام تحلیل کنند. با وجود جایگاه این موضوع از دیدگاه مطالعات دینی، باید گفت درخصوص این رویکرد پرسش‌هایی مهم دربارهٔ میزان انطباق آن با سبک مستقل و الهیاتی قرآن مطرح هستند. از جمله آثار مهم در این زمینه که به تفسیرهای تقلیل‌گرا از شخصیت حضرت عیسی (ع) منجر شده‌اند، فصل اول از کتاب پیامبری دیگر عیسی در قرآن^۱ با عنوان «مسیح‌شناسی قرآن در بستر سدهٔ هفتم»^۲ است. اصل کتاب به زبان آلمانی و تألیف موحد خورشیده^۳ و کلاوس فان اشتوش^۴ است و در سال ۲۰۱۸ توسط انتشارات ورلاگ هردر^۵ در شهر فرایبورگ آلمان منتشر شد. ترجمهٔ این کتاب به زبان انگلیسی توسط سیمون پیر^۶ انجام شد و در سال ۲۰۱۹ توسط انتشارات گینگکو^۷ در لندن به چاپ رسید. سپس، توسط احمدعلی حیدری و هدی درگاهی به فارسی ترجمه و در سال ۱۴۰۲ در انتشارات علمی چاپ و منتشر شد. این کتاب نمونه‌ای مهم از گرایش‌های نوین در تحلیل تاریخی و الهیاتی قرآن کریم به شمار می‌رود.

فصل نخست کتاب پیامبری دیگر عیسی در قرآن که در این پژوهش نقد شده، به قلم اشتوش نگاشته شده است؛ هر چند نویسندگان در مقدمهٔ کتاب تصریح کردند: «تقریباً تمامی فصول کتاب طی شش سال همکاری مشترک به عرصهٔ ظهور رسیده است، به گونه‌ای که می‌توان گفت هر دو نویسنده متعهد به محتوای کتاب هستند» (۱۴۰۰، ص. ۱۳). در پژوهش حاضر، این اثر در سه محور موضوعی دسته‌بندی و نقد شده است. نخست، تمایز رویکرد و سبک قرآن کریم در مواجهه با شخصیت حضرت عیسی (ع) و نقد آرای فرقه‌های مسیحی که در آن، دو قرائت از مسیح و ده فرقهٔ مسیحی بررسی می‌شوند. دوم، تبیین جایگاه وحیانی و اعجاز قرآن که به باور نویسندگان کتاب، تحت تأثیر شرایط اجتماعی و فرهنگی جزیره‌العرب در قرن هفتم میلادی قرار گرفته (2019, p. 20) و فاقد هویت مستقل است. سوم، واکاوی وجوه اشتراک میان قرآن و مسیحیت با تأکید بر همگرایی ادیان الهی. این کتاب - چنانکه اشتوش در مقدمه اشاره کرده - به سبک کلام تطبیقی^۸ نوشته شده (2019, p. 5) و ضمن بررسی وضعیت تاریخی مسیحیان در عصر نزول قرآن، بر تفاوت بنیادین باورهای مسلمانان و مسیحیان دربارهٔ حضرت عیسی (ع) تصریح کرده است و نگاه اسلام و قرآن را هم‌سو و مرتبط با مسیحیت انتقادی می‌داند. ضرورت این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که رویکردهای تجربی و تاریخ‌گرا گاه به تحریف یا تقلیل مفاهیم قرآن مانند رسالت حضرت عیسی (ع) می‌انجامند. هدف این پژوهش نقد علمی و ساختاری این رویکرد بر اساس فصل اول از کتاب پیامبری دیگر و بازخوانی شخصیت حضرت عیسی (ع) در قرآن است. مسألهٔ پژوهش آن است که آیا تحلیل مسیح‌شناسی قرآن در بستر سدهٔ هفتم میلادی، همان‌گونه که در فصل مدنظر ارائه شده است، با سبک مستقل و الهیاتی قرآن هم‌خوانی دارد؟ بر این اساس، پرسش اصلی چنین صورت‌بندی می‌شود: چه نقدهایی بر رویکرد تاریخ‌گرایی در فهم شخصیت حضرت عیسی (ع) در قرآن وارد است؟ فرضیهٔ پژوهش آن است که تحلیل‌های تاریخ‌گرایی موجب تقلیل مفاهیم الهیاتی قرآن و نادیده‌گرفتن سبک خاص آن در مواجهه با الهیات مسیحی می‌شوند.

¹ The Other Prophet Jesus in the Qur'an

² On the State of Christology in the Seventh Century

³ Mouhanad khorchide

⁴ Klaus von Stosch

⁵ Verlag Herder

⁶ Simon Pare

⁷ Gingko

⁸ Comparative Theology

پیشینه پژوهش در این زمینه در سه محور مفهومی قابل پیگیری است. نخست، منابع تفسیری شیعی که بر استقلال الهیاتی قرآن تأکید دارند. علامه طباطبائی (۱۴۱۷ق) با تحلیل آیات مربوط به حضرت عیسی (ع)، نظریه الوهیت و صلب را رد و بر رسالت الهی ایشان تأکید می‌کند. آیت‌الله مکارم شیرازی (۱۳۷۴) با استفاده از زبان الهیاتی قرآن بر نقد الوهیت حضرت عیسی (ع) تأکید دارند.

دوم، پژوهش‌های تطبیقی که تفاوت‌های الهیاتی میان قرآن و عهد جدید را بررسی کرده‌اند. زیبایی‌نژاد (۱۳۸۲) دو تصویر از مسیحیت و فضای حاکم بر تفکر مسیحی را بر اساس منابع اسلامی و مسیحی ارائه داده و منابع روایی شیعه را مورد تأکید و استناد قرار داده است.

در پژوهش اشرفی و قربانی (۱۳۹۰)، تفاوت‌های مفهومی مسیح‌شناسی قرآن و عهد جدید بررسی شده‌اند، با بررسی مسیح‌شناسی قرآنی و عهد جدید، شباهت‌ها و اختلافات مفهوم مسیح‌گرا در هر دو مورد بررسی مقایسه‌ای قرار گرفته‌اند و روشن می‌شود حضرت عیسی (ع) در قرآن کریم بیشتر به عنوان پیامبر و انسان بر مبنای تفکر توحیدی و الهی توصیف می‌شود؛ در حالی که در عهد جدید تأکید بر ذات خدایی و رستاخیز عیسی است. در پژوهش رضازاده جودی (۱۳۹۳)، با رویکرد کلامی، اعتقاد مسیحیان به تثلیث و تجسد از دیدگاه اسلامی بررسی و نقد شده است. همچنین، میرصانعی (۱۴۰۰) با بررسی متون قرآنی و بیان الهی‌دانان مسیحی، تعامل مفهومی میان تفسیرهای اسلامی و مسیحی از خداوند را تحلیل و در عین حال، تفاوت‌های اساسی در مفهوم الهی‌بودن بین دو سنت و محدودیت‌های فقهی و مذهبی آن را بیان می‌کند. در میان پژوهش‌های به زبان عربی، ابن جرجس (۱۹۱۲م) در رساله «الکنز الجلیل فی تثلیث و توحید»، با مقایسه مفاهیم تثلیث مسیحی و توحید اسلامی، تأکید می‌کند قرآن بر یکتایی مطلق خدا تأکید دارد؛ در حالی که مفهوم تثلیث در متون مسیحی به عنوان بیان چندگانه ذات الهی مطرح می‌شود.

سوم، آثار مستشرقان معاصر که با اهداف و شیوه‌های مختلف، مانند پدیده‌محوری، تاریخ‌نگری و متن‌محور، به تحلیل تطبیقی مفاهیم قرآنی توجه داشته‌اند. بر اساس دیدگاه بومان (Bouman, 1977)، قرآن یک مرحله از سنت‌های توحیدی پیشین جلوتر رفته و در برابر انجیل و کلام مسیحی واکنش نشان داده و مفاهیم آن را در الگویی جدید بیان کرده است. گرفت (Griffith, 2001) با تمرکز بر مسأله پیشینه مطالعات مسیحی در تفسیر قرآن، تصریح می‌کند تفاسیر مسیحی اولیه عمدتاً با نگاه‌های استثنائگرایانه و تقابلی مواجه بوده‌اند، ولی با پیشرفت مطالعات تاریخی، دین‌شناسی و گفت‌وگوهای بین اسلام و مسیحیت دقیق‌تر شده‌اند. همچنین، موضوع تعامل قرآن با متون و فرهنگ‌های یهودی، مسیحی و عربی پیشین، در کتاب قرآن در متون تاریخی - که تحت نظر رینولدز (Reynolds, 2008) جمع‌آوری و ویراستاری شده - مورد توجه قرار گرفته است و نویسندگان مدعی هستند زمینه‌های تاریخی و اجتماعی در محتوا و ساختار قرآنی بازتاب داشته‌اند. افزون بر این، آنها مسأله هویت استقلالی و وحیانی درباره قرآن کریم را رد و تأکید می‌کنند متن آن از طریق تبادل فرهنگی و ارتباط با گفتمان‌های معاصر خود شکل گرفته است. نیورت و همکاران (Neuwirth et al., 2010) در مجموعه مجلدات قرآن و با رویکرد پلیده‌گرایی و تاریخی‌نگری، بررسی قرآنی در چارچوب متون را مورد توجه قرار دادند و اشاره کردند متن قرآن به عنوان یک حیطه پویا، در تعامل مستمر با سنت‌های پیشین و در حوزه موضوعی و زبانی تحت تأثیر آنها قرار گرفته است. در همین راستا، دمیشلز (Demichelis, 2021) مفهوم مسیح‌گرایی قرآنی در دوره باستان‌گرایان اخیر را بررسی می‌کند و باور دارد تفسیر قرآن از مسیح بر مبنای چارچوب نظری وحیانی، امکان ارتباط برای گفت‌وگوی دینی را فراهم می‌کند. در رساله دکتری کریگ (Craig, 2021)، موضوع جایگاه آیات قرآنی در ساختار الهیاتی و مسیحی بررسی شده است و کرواچیرا (Kuruvachira, n.d.) با تمرکز بر مفهوم مسیح‌گرایانه در متن قرآن، باور دارد مسیح در قرآن به صورت معنادار به عنوان پیامبر خدا معرفی شده است. در نهایت، در کتاب پیامبری دیگر (Khorchide & von Stosch,

2019)، اثر مشترک خورشیده و اشتوش، با رویکرد استشرق و شیوه تاریخ‌گرایی به تحلیل تطبیقی مفاهیم قرآنی توجه شده است. پژوهش حاضر، ضمن بررسی و ارزیابی فصل اول این کتاب با بهره‌مندی از مفاهیم قرآنی و شواهد تفسیری و روایی دیگر، تلاش می‌کند رویکرد تاریخ‌گرایی در مطالعات قرآنی را ارزیابی کند.

چارچوب نظری پژوهش حاضر بر سه محور مفهومی استوار است که در تعامل با یکدیگر بنیان نقد علمی فصل منتخب کتاب را شکل می‌دهند. نخست، نظریه استقلال الهیاتی قرآن که توسط اندیشمندان معاصر مانند علامه طباطبایی و آیت‌الله مکارم شیرازی در آثار تفسیری برجسته شده است و بر این اصل تأکید دارد که قرآن به عنوان متن وحیانی، دارای ساختار مفهومی مستقل از سنت‌های یهودی و مسیحی است و استقلال وحیانی قرآن، نظام توحیدی و آیه‌بودن شخصیت‌ها در این رویکرد مورد توجه بوده است. دوم، نقد تاریخ‌گرایی در مطالعات دینی که در آثار خسروپناه (۱۳۹۲)، میرصانعی (۱۳۹۶) و (۱۴۰۰) و پژوهش کاظمی مقدم و همکاران (۱۴۰۲) مطرح شده است و بر اساس مفاهیم و ساخت‌گرایی، جهان ذهنی، تقلیل معنا و عقل‌گرایی ابزاری (خسروپناه، ۱۳۹۲)، رویکردهایی که مفاهیم وحی را صرفاً در زمینه پدیدارشناسی تاریخی و زمینه‌ها تحلیل کردند، نقد می‌کند. سوم، سبک‌شناسی قرآنی در مواجهه با الهیات مسیحی که در آثار مطهری (۱۳۹۶)، شریفی (۱۳۹۹) و پژوهش نورانی و همکاران (۱۳۹۶) آمده و بر این اصل استوار است که قرآن به سبکی خاص مفاهیم الهیاتی را آورده، از هر گونه تقلید زبانی و مفهومی مبرا است و مطالعات استشرق به مسیحیت گرایش دارند و در مواجهه با معارف قرآنی دارای غرض‌ورزی هستند. این پژوهش با پذیرش استقلال الهیاتی و سبک زبانی و بلاغی قرآن، رویکرد تاریخ‌گرایی فصل منتخب را بررسی و نقد می‌کند و نشان می‌دهد تحلیل‌های پدیده‌محور و زمینه‌گرای این کتاب جایگاه رسالی پیامبران را تقلیل داده‌اند و سبک قرآنی در مواجهه با الهیات تثلیثی را نادیده گرفته‌اند؛ از این رو، در تقابل با رویکرد تاریخ‌گرایی قرار دارند.

روش پژوهش در این مقاله، با رویکرد مطالعه تطبیقی، تحلیلی، توصیفی و انتقادی و مبتنی بر مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است. گزاره‌ها از منابع تفسیری، مطالعات تطبیقی و فصل اول کتاب پیامبری دیگر استخراج شده‌اند و با روش تحلیل مفهومی و نقد تطبیقی تلاش شده است تا سبک قرآنی در مواجهه با جریان‌های نوپدید مسیحی و بازخوانی شخصیت و جایگاه حضرت عیسی (ع) مورد توجه قرار گیرد. پژوهش حاضر مطابق ساختار فصل منتخب کتاب بر پایه سه محور اصلی جایگاه وحیانی قرآن، مسیح‌شناسی قرآن و ضرورت همگرایی ادیان توحیدی با تمرکز بر اسلام و مسیحیت، تنظیم شده و مبنای تحلیل و نقد قرار گرفته است.

در این پژوهش، «شخصیت رسالی» به این مفهوم است که عیسی (ع) پیامبر خدا و حامل رسالت الهی است که شریعت آن زمان را به عنوان یک پیام آسمانی به مردم تبلیغ و تبیین کرد (معرفت، ۱۳۷۷، صص. ۹۴-۹۵). همچنین، «سبک‌شناسی» به مفهوم شناخت واژه‌ها و ارتباط آنها با یکدیگر است (غیائی، ۱۳۷۳، صص. ۴۹-۵۰) که «ویژگی‌های گونه‌های به لحاظ موقعیتی متمایز زبان را بیان می‌کند» (عبدالرئوف، ۱۳۸۸، ص. ۳۱۰). در پژوهش حاضر، ارجاع به فصل منتخب به صورت ذکر شماره صفحه در داخل پرانتز آمد. در موارد نقل قول از ترجمه فارسی کتاب استفاده و در پرانتز با (۱۴۰۰) مشخص شد.

۲- بازخوانی انتقادی جایگاه قرآن در رویکرد تاریخ‌گرایی مسیح‌شناسی

بررسی جایگاه قرآن در مواجهه با جریان‌های دینی متداول در سده هفتم میلادی به ویژه در خوانش تاریخ‌گرایی از مسائل بنیادین در مطالعات بین‌دینی است که تلاش دارند مسیح‌شناسی قرآن را در پیوند با زمینه‌های یهودی-مسیحی بازسازی کنند. این محور با تمرکز بر تقریر دیدگاه نویسندگان فصل اول کتاب منتخب، مفروضات روش‌شناختی و فهم پیشینی آن را بررسی و زمینه را برای ارزیابی انتقادی در ادامه پژوهش فراهم می‌کند.

فصل نخست کتاب با رویکردی تاریخ‌گرایی بر این فرضیه تأکید می‌کند که قرآن کریم در فرایند مسیح‌شناسی خود از جریان‌های متنوع در سده هفتم میلادی تأثیر پذیرفته است. نویسندگان، ضمن اشاره به سه حوزه فرهنگی و دینی، شامل مسیحیت سوری، مسیحیت حبشی (2019, pp. 24-25) و یهودیت، تلاش می‌کنند تا نشان دهند قرآن از مجموعه‌ای از اقلام وارداتی و بدعت‌گرایانه بهره گرفته است (2019, pp. 11, 33).

نویسندگان در تحلیل خود به نوعی تناقض در جهت‌گیری قرآن نسبت به مسیحیت اشاره می‌کنند. از یک سو، قرآن را متأثر از یهودیت می‌داند و از سوی دیگر، بر تأثیرپذیری آن از مسیحیت یهودی و مسیحیت سوری تأکید می‌کند (2019, pp. 28-29, 35) و با اشاره به برخی از پژوهش‌های مرتبط، مسیحیت یهودی را «پدرخوانده اسلام» می‌داند؛ چنانکه می‌نویسند: «وجود چنین شواهدی نشانه‌ای کاملاً بسنده برای آن دسته از تصورات قرآنی است که بر مبنای آن پیوسته می‌کوشند مسیحیت یهودی را به عنوان پدرخوانده آن معرفی کنند» (۱۴۰۰، ص. ۵۷). علاوه بر این، تأکید دارند مسیحیت سوری به عنوان شکلی از الهیات متافیزیکی با ادبیات قرآن هم‌خوانی بیشتری دارد (2019, pp. 8, 20). نویسندگان تلاش می‌کنند تا شباهت‌هایی میان سنت شفاهی این جریان و سبک قرآنی بیابند که مواردی همچون تقدم تلاوت، خطابه دینی، قصص انبیاء و مضامین اخلاقی از آن جمله هستند. همچنین، از نظر خاستگاه فکری، قرارگرفتن در محیط فرهنگی مشترک و مضمون کلی تصدیق سخن خدا در ممره سوری و کلام خدا در قرآن از وجوه اشتراک آنها دانسته شده است (2019, pp. 33-34, 38-39). نویسندگان همچنین این فرضیه را مطرح می‌کنند که قرآن از سه گروه یهودیان مسیحی، قائلان به الوهیت حضرت مریم و معتقدان به تثلیث تأثیر پذیرفته است. یکی دیگر از جریان‌های بومی مورد توجه نویسندگان مسیحیت حبشی است و بر اساس این دیدگاه، مسیحیان و مسلمانان در مسائلی همچون قوم برگزیده، لقب موعود، لوگوس، عشای ربانی، احکام غذایی و آیین‌های مذهبی دارای اشتراک هستند (2019, pp. 27-28). نویسندگان همچنین از ثالث‌ها به عنوان پیروان یوحنا نحوی و نیز یهودیان مصری یاد و ادعا می‌کنند الهیات این دو برگرفته از باور مصریان به خدایان سه‌گلنه است (2019, pp. 21, 33) و این امر موجب شکل‌گیری تثلیث در مسیحیت شد. به باور نویسندگان، این جریان در زمان تکوین قرآن در میان مسیحیان رایج بوده و قرآن نیز در نقد مسیح‌شناسی رایج با این جریان‌ها و نه کل مسیحیت مواجه بوده است (2019, pp. 8-9, 19-20).

در بخشی دیگر از فصل منتخب، نویسندگان جغرافیای دینی جزیره العرب در قرن هفتم میلادی را تحلیل و سه منطقه اصلی (شامل سوریه شرقی، سوریه غربی و حبشه) را به عنوان مراکز نفوذ مسیحیت مکاتب یولیان، سوری و حبشی معرفی می‌کنند (2019, pp. 13-10, 16). به باور آنها، مناسبات فرهنگی، قومی و دینی میان اعراب، یهودیان و مسیحیان در سرزمین جزیره العرب موجب شکل‌گیری نگاه قرآن به مسیحیت شده است و آورده‌اند: «در میان اعراب نه تنها اشکالی از باورهای برآمده از مکتب میافیزیت بلکه همچنین صورت‌های دیگر از مسیحیت از جمله ملکی و سریانی شرقی نیز شناخته شده بودند؛ علاوه بر این منازعات حاکم در میان این گرایش‌های مسیحی نیز دور از معرفت اعراب آن روزگار نبود» (۱۴۰۰، ص. ۷۳). در نهایت، نویسندگان فصل منتخب با تکیه بر تحلیل‌های بالا، قرآن را محصولی نوپدید و برگرفته از آرای و اگراییان و بدعت‌جویان معرفی می‌کنند و همان‌گونه که از اصالت وحی و اعجاز قرآن غفلت می‌کنند، اعتبار مسیحیت را در جریان‌های حاشیه‌ای و شوراهای مذهبی همچون یولیان جست‌وجو می‌کنند که به گمان آنها، کانون جدال قرآن با مسیحیت بوده است (2019, pp. 19, 33).

با توجه به مفروضات مطرح‌شده در تقریر دیدگاه نویسندگان و تمرکز بر سبک و رویکرد قرآن کریم و مبانی مفهومی پژوهش، می‌توان گفت ادعای نویسندگان درباره تأثیرپذیری قرآن از سنت‌های یهودی و مسیحی با نص صریح قرآن درباره وحیانی‌بودن و استقلال معرفتی آن در تعارض است. قرآن کریم هر گونه نسبت‌دادن آن به ساختارهای بشری یا اقتباس از ادیان

پیشین را رد می‌کند و می‌فرماید: «و چنان نیست که این قرآن از جانب غیر خدا [و] به دروغ ساخته شده باشد بلکه تصدیق‌کننده آنچه پیش از آن است می‌باشد و توضیحی از آن کتاب است که در آن تردیدی نیست. از پروردگار جهانیان است» (یونس/۳۷). علامه طباطبائی با تحلیل این آیه تصریح می‌کند «تصدیق» به معنای تأیید اصول مشترک و حیانی است و بنابراین، تبعیت و اقتباس را نفی می‌کند. قرآن به مثابه حلقه‌ای از زنجیره وحی الهی خود را «مهیمن» (مائده/۴۸) بر کتب پیشین معرفی می‌کند (۱۴۱۷ق، ج. ۲۴۸/۸؛ ج. ۳۴۷/۵). فخر رازی آن را به معنای مؤمن و قائم می‌داند (۱۴۲۰ق، ج. ۲۹، ص. ۵۱۳) و علامه طباطبائی خداوند را مسلط در حفظ و مراقبت از آن می‌داند (۱۴۱۷ق، ج. ۲۴۸/۸؛ ج. ۳۴۷/۵). در آیه دیگر فرمود: «و آنچه از کتاب به سوی تو وحی کرده‌ایم خود حق [و] تصدیق‌کننده [کتاب‌های] پیش از آن است. قطعاً خدا نسبت به بندگانش آگاه بینا است» (فاطر/۳۱). این آیات، ضمن تأکید بر اصالت وحی قرآنی، نشان می‌دهند قرآن در عین تصدیق کتب پیشین، از جریان‌های فرهنگی و دینی رایج در عصر نزول مستقل و فراتر رفته است.

قرآن کریم دارای ویژگی‌هایی است که آن را از متون دینی پیشین متمایز می‌کند. توشیهیکو نشان می‌دهد ساختار مفهومی قرآن مبتنی بر نظام معنایی خاصی است که با تورات و انجیل تفاوت بنیادین دارد (Toshihiko, 2002, p. 156). برای نمونه، قصص انبیاء در قرآن ابزار تبیین سنت الهی در هدایت بشر است: «رسولانی را فرستادیم که برخی را برای بازگو کردیم و برخی را بازگو نکردیم و خدا با موسی سخن گفت. رسولانی بشارت‌دهنده و هشداردهنده فرستادیم تا پس از رسولان برای مردم در برابر خدا حجتی نباشد و خدا همواره شکست‌ناپذیر و حکیم است» (نساء/۱۶۴-۱۶۵). بر این اساس، آیت‌الله جوادی آملی (۱۳۹۶) معتقد است قصص انبیاء در قرآن برای بازنمایی تاریخ یا بازتاب تأثیرپذیری تاریخی یا فرهنگی نیست و امکانی برای اقامه حجت و تبیین سنت‌های الهی به شمار می‌رود. نقدهای واردشده بر دیدگاه نویسندگان فصل منتخب عبارت‌اند از:

۱-۲. نقد رویکرد تاریخ‌گرایی در مطالعات دینی

قرآن کریم در مواجهه با اختلافات دینی، رسالت خود را در مقام تبیین معرفی می‌کند: «و ما این کتاب را بر تو نازل نکردیم مگر برای اینکه آنچه را در آن اختلاف دارند، برای ایشان روشن‌سازی و هدایت و رحمتی برای قومی که ایمان می‌آورند» (نحل/۶۴). آیت‌الله مکارم «تبیین» را به معنای کشف حقیقت الهی، هدایت به سنت‌های ارزنده پیشین و برطرف کردن شبهات آوردند (۱۳۷۴، ج. ۱۷۲/۸، ج. ۱۰۳/۲۱-۱۰۴، ج. ۳۶۹/۱۰). این در حالی است که رویکرد تاریخ‌گرایی نویسندگان موجب شده است تا خاستگاه دین را در تعاملات فرهنگی و اجتماعی جست‌وجو کنند و قرآن را نتیجه تعامل فرهنگی و دینی سده هفتم میلادی بدانند (2019, p. 33).

رویکرد تاریخ‌گرایی هرچند در مطالعات استشرافی دین رایج است، از دیدگاه اسلامی، با چالش‌های جدی مواجه است، زیرا با فروکاست وحی به فرآیندهای اجتماعی، از اصالت الهیاتی قرآن غفلت می‌کند. بر این اساس، فضل‌الرحمان معتقد است تحلیل تاریخی دین اگر فاقد درک الهیاتی باشد، به تحریف حقیقت وحی منجر می‌شود (Rahman, 1982, pp. 41-45). نصر نیز با همین مبنا می‌نویسد اسلام برخلاف ادیان تاریخی، بر وحی مستقیم و فرازمانی استوار است (Nasr, 1972, pp. 12-13). بنابراین، فرضیه تأثیرپذیری قرآن از جریان‌های حاشیه‌ای مسیحی فاقد پشتوانه قرآنی و فلسفه معرفتی است. همچنین، از دیدگاه تطبیقی، قرآن به اختلافات بنیادین میان یهود و نصاری اشاره می‌کند: «یهود گفتند نصاری بر چیزی نیستند و نصاری گفتند یهود بر چیزی نیستند در حالی که کتاب را می‌خوانند» (بقره/۱۱۳). این حقیقت مهم نشان می‌دهد ادیان ابراهیمی دارای تفاوت‌های معرفتی و الهیاتی هستند و نمی‌توان آنها را منبع الهام‌بخشی یکسان برای اسلام دانست.

۲-۲. جایگاه حضرت ابراهیم (ع) و نفی وابستگی به یهودیت و مسیحیت

یکی از محورهای مهم در نقد دیدگاه نویسندگان فصل منتخب تأکید قرآن بر استقلال دین ابراهیمی از یهودیت و نصرانیت است. قرآن با تأکید بر حنیف‌بودن حضرت ابراهیم و نفی وابستگی او بر اصالت دین توحیدی تأکید می‌کند: «ابراهیم نه یهودی بود و نه نصرانی بلکه حنیف و مسلمان بود و از مشرکان نبود» (آل عمران / ۶۷). علامه طباطبایی این آیه را دلیل استقلال معرفتی اسلام می‌داند که ریشه در فطرت الهی انسان دارد و از یهودیت و نصرانیت نشئت نگرفته است (۴۱۷ق، ج. ۲۰۳/۲، ج. ۲۷۱/۷). بنابراین، قرآن خود را به عنوان معیار و مهیمن بر کتب پیشین معرفی می‌کند و نشان می‌دهد در آن هیچ واسطه‌ای بین خدای تعالی و کسی که هدایت می‌کند وجود ندارد (طباطبایی، ۴۱۷ق، ج. ۲۶۰/۷). همچنین، اسلام استمرار و تکامل وحی الهی است و در قالب مستقل و جامع و فرازمانی ارائه شده و بسیاری از مشترکات قرآن با شرایع الهی دیگر به دلیل اشتراک منبع و حیانی آنهاست. این رویکرد برخلاف فرضیه نویسندگان نشان می‌دهد مسیح‌شناسی قرآن حاصل تعاملات فرهنگی نیست و تبیین الهی حقیقت مسیحیت در چارچوب وحی مستقل و جامع صورت گرفته است.

۳- بازخوانی مسیح‌شناسی قرآن و مواجهه انتقادی با تاریخ‌گرایی

مسیح‌شناسی در قرآن از مهم‌ترین حوزه‌های مطالعات بین‌الادیانی است که در آن، الهیات اسلامی با سنت‌های یهودی و مسیحی در تعامل و گفت‌وگوی چندبعدی قرار می‌گیرد. در رویکرد تاریخ‌گرایی، این حوزه بازتاب منازعات الهیاتی سده‌های نخست میلادی تلقی می‌شود. در مواجهه با الهیات مسیحی، قرآن مناقشات تاریخی را مورد توجه قرار می‌دهد و شخصیت رسالی حضرت عیسی (ع) را نیز بازخوانی می‌کند. بررسی نحوه مواجهه قرآن با الهیات مسیحی به ویژه از دیدگاه سبک بیانی می‌تواند نشان دهد آیا این متن مقدس متأثر از زمینه‌های تاریخی و فرهنگی عصر نزول است یا در بیان حقیقت و حیانی واجد هویتی مستقل بوده است. در این محور، دیدگاه نویسندگان فصل منتخب کتاب درباره سبک بیانی قرآن در ارتباط با مسیح‌شناسی، بازخوانی و بر پایه مدل مفهومی پژوهش ارزیابی می‌شود.

نویسندگان فصل نخست کتاب با اتخاذ رویکرد پدیده‌محور و زمینه‌گرایانه تلاش دارند تا سبک بیانی قرآن را در چارچوب تعامل تاریخی پیامبر اکرم (ص) با جریان‌های دینی و فرهنگی سده هفتم میلادی تحلیل کنند (2019, pp. 12-13). در این خوانش، حیطه مسیح‌شناسی قرآن به مکاتب برخاسته از شورای کالسدون^۱ (2019, pp. 10, 36-38) محدود شده و نسبت اسلام و قرآن با شرایع پیشین سطحی و تقلیل‌گرایانه تفسیر شده است (2019, pp. 25, 30, 36).

نویسندگان همچنین نسبت به جایگاه انجیل در قرآن غفلت ورزیدند. به باور آنها، تصویر حضرت عیسی (ع) در قرآن بازتابی از مواجهه رسول‌الله (ص) با مکاتب فکری نوپدید و واگرا در جزیره‌العرب است و سبک قرآن در بیان شخصیت عیسی (ع) متأثر از روایت‌های شفاهی، مناقشات کلیسا و تحولات الهیاتی یهودی و مسیحی است (2019, p. 9). در همین زمینه، نویسندگان نقش سه جریان پیش‌گفته را در شکل‌گیری قرآن مورد توجه قرار می‌دهند و مدعی هستند مفاهیم و مناسک آیینی مسیحیت حبشی بین مسیحیان و مسلمانان مشترک است (2019, p. 38). همچنین، تثلیث به عنوان باور متأخر و برگرفته از سنت‌های غیرمسیحی معرفی می‌شود که در زمان تکوین قرآن در میان برخی از مسیحیان رایج بوده است (2019, pp 14-13, 16). نویسندگان همچنین بر این نکته تأکید دارند که مخاطب انتقادات قرآن کل مسیحیت نیست و جریان‌های بدعت‌گذار و انحرافی را در بر می‌گیرد. آنها برای اثبات این ادعا جغرافیای دینی جزیره‌العرب در سده هفتم میلادی را تحلیل و سه منطقه

¹ Council of Chalcedon

سوریه شرقی، سوریه غربی و حبشه را به ترتیب به عنوان مراکز نفوذ مسیحیت سوری، یولیانی و حبشی معرفی می‌کنند (2019, pp. 11, 20-21). آنها معتقد هستند مناسبات فرهنگی، قومی و دینی میان اعراب، یهودیان و مسیحیان در این منطقه موجب شکل‌گیری مسیح‌شناسی قرآن شده است (2019, p. 18).

نویسندگان با تمرکز بر تطور دیدگاه‌های مسیحیان نسبت به شخصیت تاریخی عیسی (ع)، بر این فرض تکیه دارند که بیان قرآن درباره عیسی برگرفته از استدلال‌های افراطی و مجادله‌آمیز درون سنت مسیحی است. از این دیدگاه، قرآن به مناقشات طرفداران و مخالفان شورای کالسدون اشاره کرده (2019, p. 11) و به موضوع‌هایی همچون مونوفیزیت (تک‌ارادگی) و میافیزیت (دوگانگی الهی-انسانی)^۱ توجه نشان داده است (2019, pp. 14-15). همچنین، می‌توان به طرح مسأله رهبانیت بر اساس تفکر میافیزیت و تثلیث مطابق سنت‌های غیرمسیحی اشاره کرد که به ادعای آنها، وجه مشترک این دو هم‌عصری و تأثیرگذاری بر قرآن و خاستگاه غیرمسیحی آنها بوده است (2019, pp. 16, 19)؛ چنانکه می‌نویسند: «چنین به نظر می‌رسد رهبانیت که در صفوف آن شمار زیادی از قائلان متنفذ مکتب میافیزیت قرار داشتند» (۱۴۰۰، ص. ۶۹).

نویسندگان فصل منتخب در ادامه بحث تأثیرپذیری، همگرایی و رویکرد انتقادی جریان محور قرآن، بر این موضوع تأکید دارند که قرآن برخلاف تصویر نوافلاطونی از خدای آرمانی، از خدایی با احساس سخن می‌گوید که با درک مسیحی هم‌سوتر است. به باور آنها، نگاه قرآن به مسیحیت انتقادی است، اما در مناقشات میان یهودیان و مسیحیان جانب الهیات مسیحی را گرفته است (2019, p. 13).

نویسندگان جدال اصلی قرآن با مکتب یولیان را در نسبت میان خدا و عیسی می‌دانند و چنین تصور می‌کنند: «مکتب یولیان و به ویژه جدال بر سر آن، در زمان تکوین قرآن در شبه‌جزیره عربستان بسیار تأثیرگذار بوده است». آنها پرسش‌هایی بنیادین مطرح می‌کنند؛ از جمله اینکه آیا قرآن با آموزه‌های یولیانی سازگار است و آیا تصویر قرآنی از عیسی (ع) تحت تأثیر این مکتب شکل گرفته است؟ (۱۴۰۰، ص. ۴۹). در این دیدگاه، هرچند قرآن از برخی از استدلال‌های یولیانی بهره می‌برد، در نهایت، تصویری متفاوت و مستقل از بشربودن عیسی ارائه می‌دهد. برای نمونه، ویژگی‌های عیسی در مکتب یولیان شامل تباهی‌ناپذیری، نامیرایی، مصونیت از گناه، رنج کشیدن آگاهانه و آزادانه و الوهیت تن می‌شوند (2019, pp. 20-21, 27)؛ در حالی که قرآن برای اثبات بشربودن عیسی، به برخی از ویژگی‌های مشترک انسانی او اشاره می‌کند.

این مقاله، با توجه به تقریر دیدگاه نویسندگان فصل منتخب درباره مسیح‌شناسی قرآنی و ضرورت بحث و نقد آن، در ادامه با تمرکز بر تبیین جایگاه حضرت عیسی (ع) در قرآن، امکان ارزیابی دقیق‌تر و تحلیل محتوای قرآنی در نسبت با الهیات مسیحی را فراهم می‌کند.

قرآن کریم به عنوان کتاب هدایت، هدف اصلی خود را تبیین حقیقت وحیانی و دعوت به توحید قرار داده است. در این چارچوب، شخصیت حضرت عیسی (ع) در قرآن به مثابه نشانه‌ای از هدایت معرفی می‌شود. تصویر قرآنی از عیسی، در تقابل با تصویر تاریخی و الهیاتی برساخته مسیحیان، بر شخصیت رسالی وی تأکید می‌کند و حقایقی از زندگی این پیامبر الهی و پیوستگی او با سایر انبیاء را مورد توجه قرار می‌دهد.

قرآن الوهیت حضرت عیسی را از سه جنبه ذاتی، شانی و این‌همانی رد و تثلیث را به عنوان عقیده وارداتی، غالیانه و متناقض با توحید معرفی می‌کند. آموزه‌های قرآنی حضرت عیسی را مخلوق خداوند و فاقد هر گونه ویژگی ازل یا غیربشری می‌دانند. او و مادرش بندگان فانی و نیازمند خداوند معرفی شده‌اند و رسالت الهی حضرت عیسی در چارچوب اراده و مشیت الهی تبیین شده است.

¹ Monophysitism/Nestorianism

همچنین، خلقت ویژه حضرت عیسی به عنوان معجزه الهی و نشانه قدرت خداوند با دقت و ظرافت در قرآن بیان شده است. قرآن در مواجهه با تفاسیر کلیسایی، از ساحت انسانی و نبوت حضرت عیسی دفاع می‌کند و او را آیه الهی و موجود مبارک معرفی می‌کند (بلاغی، بی‌تا، صص. ۶۵-۷۳).

با توجه به این مقدمه، می‌توان گفت رویکرد نویسندگان فصل منتخب با چالش‌های جدی مواجه است. آنها با رویکرد تاریخ‌گرایی، سبک بیانی قرآن را بازتاب شرایط فرهنگی و مناقشات الهیاتی قرن هفتم میلادی می‌دانند و آن را فاقد هویت مستقل معرفی می‌کنند. این برداشت نه فقط با آموزه‌های قرآنی ناسازگار است، بلکه موجب تقلیل جایگاه وحیانی قرآن به سطحی تاریخی و محلی می‌شود. از این رو، نویسندگان مسیح‌شناسی قرآن را در پرتو مکاتب فکری مسیحی مانند یولیان تحلیل کرده‌اند (2019, pp. 21-25, 44-49)؛ در حالی که قرآن با نگاهی فراتاریخی، ابعاد مختلف اعتقادی مسیحیت را نقد کرده و در مناقشات میان یهودیان و مسیحیان جانب حقیقت را گرفته است. از دیدگاه پژوهش حاضر، رویکرد نویسندگان به دلیل غفلت از استقلال الهیاتی قرآن، تحلیلی ناقص از مسیح‌شناسی قرآنی ارائه داده است، زیرا آنها نسبت به بهره‌گیری جامع از آیات مرتبط با حضرت عیسی غفلت کرده‌اند و با تفسیرهای گزینشی، تصویر قرآن را به روایت‌های شفاهی و مناقشات کلیسایی محدود کرده‌اند؛ در حالی که قرآن با سبک بیانی اعجازی، حقیقت رسالت حضرت عیسی را تبیین کرده و هم‌زمان، از ساحت انسانی و نبوت وی حراست کرده و او را در امتداد انبیای الهی و در مسیر هدایت معرفی کرده است.

در قرآن کریم، ۹۳ آیه در ۱۵ سوره مدنی به ویژه در سه سوره مائده، آل عمران، مریم به حضرت عیسی اختصاص یافته‌اند. این آیات، ضمن تصدیق کتب مقدس پیشین، انحرافات را نقد می‌کنند که با آموزه‌های توحیدی و رسالت الهی انبیاء ناسازگار هستند. قرآن گاه از زبان حضرت عیسی و گاه بی‌واسطه با باورهای نادرست مجادله می‌کند و در این مسیر سبکی خاص را به کار می‌گیرد که از هر گونه اقتباس یا تأثیرپذیری از مکاتب دیگر متمایز و مبراست.

تنوع در نام‌گذاری و نسبت‌دهی عیسی (ع) در قرآن کریم از جمله «عیسی»، «عیسی بن مریم»، «المسیح»، «کلمه من الله»، «عبدالله» و «رسول الله» نه فقط از نظر سبک بیانی قرآن حائز اهمیت است، بلکه در تحلیل مفهومی و الهیاتی نیز نشان‌دهنده تأکید بر انسانیت، رسالت و نفی الوهیت آن حضرت است.

نام «عیسی» به‌تنهایی ۲۳ بار در قرآن آمده و در کنار نام دیگر پیامبران در آیاتی متعدد از جمله بقره/۱۳۶، آل عمران/۸۴ و انعام/۸۵ معرفی شده است. در آیه ۵۹ آل عمران، قرآن خلقت حضرت عیسی را به خلقت آدم تشبیه می‌کند: «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ». این آیه با تأکید بر عبارت «عندالله» نشان می‌دهد خلقت حضرت عیسی، برخلاف تصور تثلیثی، در چارچوب قدرت مطلق الهی و سنت آفرینش قرار دارد. طبرسی ذیل آیه ۱۳۶ بقره می‌نویسد ذکر نام حضرت موسی (ع) و حضرت عیسی (ع) در این آیه برای احتجاج بر یهود و نصاری صورت گرفته است (۱۴۰۶ق، ج. ۴۰۵/۱-۴۰۶). قرآن در سوره نساء/۱۷۱، با لحنی قاطع، باور به تثلیث را نفی می‌کند: «إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ». علامه طباطبایی دیدگاه اشتراک در ذات الهی را رد کرده و این آیه را دلیل نفی الوهیت حضرت عیسی دانسته و معتقد است کلمه و روح در اینجا به معنای مخلوق بودن و وابستگی کامل او به اراده الهی است (۱۴۱۷ق، ج. ۱۴۹/۵-۱۵۰، ج. ۷۶/۱۸). ابن ابی حاتم رازی نیز غلو را به معنای جداشدن از حق می‌داند و در آیه شریفه به معنای قرارداد صاحب و فرزند برای خداوند در نظر گرفته که همان بدعت است (۱۴۱۹ق، ج. ۱۱۸۰/۴). این رویکرد چنان بود که عیسی را از شأن نبوت در جایگاه الوهیت قرار دادند (ابن کثیر، ۱۹۹۲م، ج. ۸۵/۲) و با توجه به سیاق آیه شریفه معلوم می‌شود خطاب آیه شامل یهود و مسیحیان هر دو بوده است و چنانکه فخر رازی آورده، بیانگر آن است که این گروه، افزون بر شهوت و هوای نفسانی، به دلیل این اعتقاد نادرست دچار ضلالت و گمراهی بودند (۴۲۰ق، ج. ۴۱۱/۱۲).

لقب «ابن مریم» که در آیات متعدد از جمله **مائده/۱۱۲، مریم/۳۴، صف/۶** و **مؤمنون/۵۰** آمده، به صورت مستقیم به نفی پدر زمینی برای حضرت عیسی اشاره دارد. مؤلف *أطیب البیان* این موارد را به عنوان پاسخی به ادعای الوهیت از سوی نصاری و رد نسبت ناروا از سوی یهودیان آورده است (طیب، ۱۳۷۸، ج. ۲۷۸/۴).

در آیه **۴۵ آل عمران**، حضرت عیسی با لقب «المسیح» معرفی می‌شود: «إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يَبْشُرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ...». طبرسی ریشه این واژه را مشیحا در عبری دانسته که به معنای مبارک و میمون است (۱۴۰۶ق، ج. ۷۴۹/۲). این معنا در آیه **۳۱ مریم** نیز تأیید می‌شود: «وَجَعَلْنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنْتُ».

در برخی از آیات، ترکیب «المسیح عیسی بن مریم» به کار رفته است که در کنار تأکید بر انسان‌بودن و رسالت الهی به صراحت الوهیت او را نفی می‌کند. از جمله در **سوره نساء/۱۷۱**، با لحن قاطع، غلو در دین و باور به تثلیث را رد و حضرت عیسی را رسول خدا، کلمه و روحی از جانب او معرفی می‌کند. در **سوره صف/۶**، حضرت عیسی به عنوان «مبشّر» از پیامبری دیگر با نام «احمد» یاد می‌کند. همچنین، در **سوره مؤمنون/۵۰**، حضرت عیسی و مادرش به عنوان آیه الهی معرفی شده‌اند که در محل امن و پاک جای داده شدند.

یکی از نقاط بنیادین تمایز الهیات قرآنی با الهیات مسیحی درباره نحوه خلقت حضرت عیسی (ع) است که نویسندگان فصل منتخب نسبت به آن توجهی نشان نمی‌دهند. سبک بیانی قرآن کریم در این زمینه در قالب سه محور اصلی شامل نقد اسطوره‌های تثلیثی، تبیین جایگاه نظام آفرینش الهی و مخلوق‌بودن حضرت عیسی (ع) آمده است.

قرآن کریم در **سوره نساء/۱۷۱**، حضرت عیسی (ع) را به عنوان «رسول الله»، «کلمته» و «روح منه» معرفی می‌کند. این مسأله در **سوره آل عمران/۵۹** نیز با عبارت «کن فیکون» در آفرینش آدم (ع) تکرار شده است (طیب، ۱۳۷۸، ج. ۲۷۸/۴). طبرسی تعبیر «کلمه» را اشاره به تحقق امر الهی می‌داند که در خصوص انبیاء و اولیای الهی به طور خاص به کار می‌رود (۱۴۰۶ق، ج. ۲۲۳/۳). همچنین، در متون تفسیری، تعبیر «روح منه» برای نفخه الهی آمده است که از طریق جبرئیل به منظور تعظیم مقام رسالت حضرت عیسی (ع) به خداوند نسبت داده می‌شود (کاشانی، ۱۳۳۶، ج. ۱۶۲/۳). این رویکرد با حدیث امام صادق (ع) هم‌خوانی دارد. چنانکه آن حضرت در پاسخ به پرسشی در این زمینه فرمود: «مقصود روح خداست که خداوند آن را در آدم و عیسی (ع) قرار داد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۳۳/۱). صاحب *مجمع البیان* تصریح کرده کلمه در این آیه بیانگر جایگاه حضرت عیسی (ع) در امر هدایت انسان‌هاست، زیرا پیامبران کلمات تامه الهی و تجلی صفات جمال و جلال خداوند محسوب می‌شوند (طبرسی، ۱۴۰۶ق، ج. ۲۲۳/۳).

این تعبیر در **سوره مؤمنون/۵۰** با توصیف حضرت عیسی (ع) و مادرش به عنوان آیه الهی آمده است و در خصوص مشخص کردن مکان آن دو از تعبیر «ربوه ذات قرار و معین» به عنوان نشانه عنایت خداوند استفاده می‌کند و بر جایگاه خاص آنها در نظام رسالت تأکید می‌ورزد (طبرسی، ۱۴۰۶ق، ج. ۱۷۲/۷-۱۷۴). آیه **۴۷ آل عمران** در قالب پاسخ خداوند به پرسش مریم (س) درباره چگونگی ولادت، بار دیگر بر اراده مطلق خداوند در آفرینش بدون واسطه و خارج از سنت طبیعی تأکید می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۵/۱۴).

در **سوره مریم/۱۶-۱۷**، حضور جبرئیل به عنوان «روحنا» و به صورت «بشرا سویا» بر مریم، خلقت حضرت عیسی (ع) را در چارچوب اندیشه توحیدی بیان می‌کند و در برابر الهیات تثلیثی قرار می‌گیرد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۵/۱۴-۳۶، ج. ۲۳/۷، ج. ۱۹۲/۳).

علاوه بر این، تحلیل مفهومی واژگان قرآنی نشان می‌دهد قرآن کریم در مواجهه با باورهای نادرست اهل کتاب درباره غلو و تثلیث از ویژگی فراتاریخی، الهیات توحیدی (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۴۹/۵)، استقلال مفهومی و سبک شناختی بهره

می‌گیرد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۶۱۳). از جمله در آیه ۱۷ مائده، نسبت دادن الوهیت به حضرت عیسی (ع) و باور به تثلیث را به صراحت کفر دانسته است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۴۵/۹) و در ادامه، با طرح پرسشی درباره امکان هلاکت مسیح و مادرش و اقامه برهان عقلی، مالکیت مطلق خداوند بر هستی و ناتوانی مخلوق در برابر اراده الهی به عنوان نقدی بر تناقض الهیات مسیحی مطرح می‌شود (طبرسی، ۱۴۰۶ق، ج. ۲۷۲/۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۴/۵). در سوره نساء/۱۷۱، خداوند غلو در دین را نفی می‌کند و نسبت‌های نادرست به خداوند را مردود می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۶/۳). همچنین، مطابق آیه ۳۵ مریم و نفی فرزندداشتن خداوند و اراده مطلق الهی، ساختار عقلی و کلامی الهیات مسیحی به چالش کشیده می‌شود، زیرا فرزند در منطق انسانی نشانه نیاز، جسمانیت و محدودیت است و اینها با ذات الهی ناسازگار هستند. از سویی، اراده خداوند در آفرینش نشان‌دهنده بی‌نیازی مطلق و نفی هر گونه مشابهت با مخلوقات است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۷۳-۷۰/۶). این مضمون در آیه ۱۱۶ بقره تکرار شده است و با عبارت «سبحانه» و تأکید بر تنزیه الهی، نسبت‌های انسانی به خداوند را رد می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۶ق، ج. ۳۶۶-۳۶۵/۱؛ ۱۸۵-۱۸۴/۵؛ بلاغی، بی‌تا، ص. ۳۳).

در آیه ۳۰ توبه، نسبت دادن فرزند به خدا از سوی یهود و نصاری با عبارت «يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا» و تکرار تحریفات پیشین این گروه مطرح می‌شود. این آیه با ساختار زبانی قاطع، بر نفی هر گونه مشابهت میان خالق و مخلوق تأکید دارد (طبرسی، ۱۴۰۶ق، ج. ۳۷-۳۵/۵). همچنین، در آیه ۲۷ حدید، رهبانیت ابتداعی و عدم رعایت آن به عنوان نمونه‌ای از انحراف اهل کتاب معرفی شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۴/۵، ذیل آیه ۱۷۱ نساء)؛ به این دلیل که این گروه بر اساس نفس خود عمل می‌کردند و در فهم معارف دین دچار اشتباه و خطا می‌شدند (بلاغی، بی‌تا، ص. ۷۴).

در آیات ۵۷ تا ۶۳ مائده، رفتارهای اهل کتاب از جمله تمسخر دین، اتهام به نسخ آیات و فساد اخلاقی و مالی نشانه انحراف از عقل و عدل الهی معرفی شده‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۷-۲۵/۶؛ ۲۷۲/۵). این آیات، ضمن نقد اجتماعی و معرفتی، بر استقلال مفهومی قرآن در برابر الهیات مسیحی تأکید دارند (آسانی و واعظی، ۱۴۰۱).

در آیه ۷۳ مائده، باور به تثلیث با صراحت رد و با توجه به ساختار نحوی آیه - که نفی مطلق و استثنای نکره است - بر وحدانیت مطلق الهی تأکید می‌شود. این توحید، برخلاف توحید عددی یا تعینی در الهیات مسیحی، توحیدی است که هیچ گونه ترکیب، تجزیه یا تعین مستقل را نمی‌پذیرد و از هر گونه تفسیر عددی یا صفاتی مبرا است (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج. ۲۰۳-۲۰۰/۳).

در نهایت، قرآن کریم با نقل از حضرت عیسی (ع)، مالکیت او نسبت به سود و زیان انسان‌ها را نفی و با تأکید بر بندگی و نیازهای بشری (مائده/۷۵)، جایگاه او را در منظومه رسالت الهی تثبیت می‌کند و از این رو، تعبیر «کلمه» در این زمینه مدح الهی و بیانگر شأن رسالی و نشانه بودن آن حضرت است (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج. ۲۱۹-۲۱۲/۳، ۳۷۶-۳۷۳).

در ادامه این بحث، شایسته است به شیوه احتجاج قرآن با اهل کتاب توجه شود. این نوع مواجهه قرآنی نوعی نقد الهیاتی و مفهومی است که با تکیه بر گفت‌وگو، تذکر و استدلال، مفاهیمی همچون رسالت، عبودیت و توحید را مورد توجه قرار می‌دهد و استقلال بیانی و نقد فراتاریخی قرآن در مواجهه با انحرافات الهیاتی اهل کتاب را نشان می‌دهد؛ از جمله، مطابق آیه ۱۳ مائده، یادآوری پیمان نصاری با حضرت عیسی (ع) و بیان عاقبت خلف وعده آنان به عنوان نقطه آغاز احتجاج مطرح شده است. قرآن با اشاره به فراموشی بخشی از تعالیم الهی، پیامدهای اجتماعی و روانی ناشی از نقص عهد انبیاء را در قالب تثبیت دشمنی و تفرقه تا روز قیامت بیان می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۴/۵؛ جوادی، ۱۳۷۲). آیات ۱۹ و ۲۰ آل عمران، روی گردانی اهل کتاب از حقیقت پس از دریافت پیام الهی را جلوه‌ای از انحراف عقیدتی و پیروی از امیال فردی معرفی می‌کنند. این آیات، ضمن دعوت به اسلام، بر مسئولیت پیامبر (ص) در ابلاغ و آزادی مخاطب در پذیرش تأکید دارند. در این چارچوب، احتجاج قرآن بر اساس تبیین حقیقت و دعوت به توحید سامان یافته است.

مهم‌ترین بخش احتجاج قرآنی مربوط به آیه ۱۱۶ مائده و گفت‌وگوی خداوند با حضرت عیسی (ع) درباره ادعای الوهیت او و مادرش و پاسخ وی بر مبنای نفی ادعا و عبودیت مطلق در برابر خداوند است (اسدی، ۱۳۹۲). برخی از مفسران این رویکرد را اعتراف روشن و تصدیق‌شده از سوی خداوند و تهدید، توییح و تقریع آنان دانسته‌اند (طبرسی، ۱۴۰۶، ج. ۷۵۸/۲-۷۶۰، ج. ۲۱۰/۳؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج. ۴۶۵/۱۲؛ ابن کثیر، ۱۹۹۲، ج. ۱۲۴/۲). در این آیه، شیوه خطاب خداوند به حضرت عیسی (ع) برای هشدار به پیروان او و آشکارکردن نادرستی باورهایشان درباره الوهیت در قالب پرسشی به کار رفته که در زبان عربی نشانه تقبیح و انکار است (طبرسی، ۱۴۰۶، ج. ۲۴۷/۷). آیه ۷۵ مائده، با تأکید بر ویژگی‌های انسانی حضرت عیسی (ع) و مریم (س)، از جمله نیاز به خوردن و فناپذیری، مبنای الوهیت آنان را مردود می‌داند (آلوسی، ۱۴۱۵، ج. ۶۲/۴) و آن را فاقد پشتوانه توحیدی معرفی می‌کند.

بر اساس رویه مسیح‌شناسی قرآن، روشن می‌شود قرآن در آیات متعدد تصویر روشن و توحید محور از شخصیت رسالی عیسی بن مریم (ع) ارائه می‌دهد که با الهیات تثلیثی و روایت‌های مسیحی تفاوت بنیادین دارد. بر اساس آیه ۱۷۲ نساء، بندگی حضرت مسیح به عنوان اصل محوری معرفی شده است و هر گونه استنکاف از عبودیت نفی می‌شود. این آیه دلیلی بر نفی الوهیت و اثبات عبودیت مطلق عیسی (ع) است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج. ۲۷۰/۱۱-۲۷۲). امام رضا (ع) بر اساس این آیه با مسیحیان احتجاج و با طرح پرسشی درباره معبود عیسی (ع)، نسبت به بندگی و مخلوق بودن ایشان اعتراف کردند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۴۸۲/۱). آیه ۷۲ مائده به صورت مستقیم دعوت حضرت عیسی (ع) به عبادت خداوند را نشان می‌دهد و شرک را موجب محرومیت از بهشت و قرارگرفتن در جهنم معرفی می‌کند. طیب ادعای نادرست مسیحیان درباره عیسی (ع) را مصداق ظلم می‌داند و بر اساس اصل تعمیم می‌نویسد: «هیچ ظالمی مورد عنایت و شفاعت نخواهد شد» (۱۳۷۸، ج. ۴۳۵/۶). طبرسی نیز این آیه را از صریح‌ترین آیات در رد الوهیت عیسی (ع) می‌داند (۱۴۱۶، ج. ۳۶۶/۱، ج. ۳۵۳-۳۵۲/۳).

آیه ۷۵ همین سوره، ضمن تأکید بر رسالت عیسی، مخلوق بودن عیسی را یادآوری می‌کند. برخی از تفاسیر معتقد هستند این آیه تبیین عقلانی از نفی الوهیت و اثبات انسان‌بودن و عبودیت عیسی (ع) و جنبه روحانی پیامبران ارائه کرده است (طیب، ۱۳۷۴، ج. ۴۳۸-۴۳۷/۶). آیه ۸۰ آل عمران مرز میان نبوت و ربوبیت را ترسیم و امکان دعوت پیامبران به الوهیت را رد می‌کند. علامه طباطبایی معتقد است این آیه احتجاج و استدلال خداوند «بر پاک‌ی ساحت مسیح از عقائد خرافی است که اهل کتاب یعنی نصاری نسبت به او دارند» (۱۴۱۷، ج. ۴۳۲/۳). در سوره بقره ۱۲۳، به معجزات حضرت عیسی (ع) و تأیید او با روح القدس اشاره شده که همگی با اذن خداوند صورت گرفته است (طبرسی، ۱۴۰۶، ج. ۳۰۷/۱). آیات ۴۸ و ۴۹ آل عمران، با اشاره به تورات و انجیل، تعلیم کتاب و حکمت و معجزات متعدد، نشان می‌دهند خدای تعالی به او کتاب و حکمت آموخته و از شهیدان روز قیامت است (برای معانی مختلف کتاب و حکمت، نک: فخر رازی، ۱۴۲۰، ج. ۱۲۴۰/۴؛ ابن کثیر، ۱۹۹۲، ج. ۳۷۳-۳۷۲/۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج. ۲۱۹/۶). در آیه ۱۱۲ مائده، درخواست نزول مائده آسمانی از سوی حواریون و پاسخ حضرت عیسی (ع) نقدی بر دیدگاه تاریخ‌گرایی است که قدرت الهی را به ارزیابی‌های انسانی محدود می‌کند (طیب، ۱۳۷۸، ج. ۴۹۹/۶-۵۰۰).

آیات قرآنی مرتبط با کتاب انجیل، از جمله آیه ۳ آل عمران، آن را کتاب آسمانی و مکمل تورات معرفی می‌کنند که از سوی خداوند و برای هدایت بشر نازل شده است. آیه ۵۰ همین سوره از زبان حضرت عیسی (ع)، وی را تصدیق‌کننده تورات و دریافت‌کننده آیات خداوند معرفی و اطاعت از او را در چارچوب اطاعت از خداوند معنا می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۶، ج. ۴۲۶/۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج. ۱۷۴/۳). آیه ۵۰ همین سوره، عیسی (ع) را پیامبر صاحب شریعت و تصدیق‌کننده تورات معرفی می‌کند که مأمور برطرف کردن برخی از احکام تحریمی است (طیب، ۱۳۷۸، ج. ۲۰۹/۳-۲۱۰). در آیه ۱۱۷ مائده، حضرت عیسی (ع) در مقام شهادت، تنها مأموریت خود را دعوت به عبادت خداوند بیان می‌کند و پس از وفات، نظارت الهی را بر امت خود تأیید می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۶، ج. ۴۱۵/۳).

آیه ۴۵ آل عمران، با توصیف عیسی (ع) به «وجیه» و «مقرب» در دنیا و آخرت و مقرب بودن او نزد خداوند، جایگاه ویژه او را در نظام نبوت و شفاعت الهی نشان می‌دهد (ابن کثیر، ۱۹۹۲م، ج. ۳۷۲/۱). فخر رازی این آیه را در رد عقاید نادرست مسیحیان درباره خلقت عیسی و برخی از دیدگاه‌های مرتبط با فلسفه آورده است (۱۴۲۰ق، ج. ۲۲۰/۸-۲۲۳). در آیه ۲۱ مریم، تولد خارق العاده حضرت عیسی (ع) به عنوان نشانه روشن از سوی خداوند برای مردم و رحمت الهی معرفی شده است که بر نبوت او و طهارت مادرش دلالت دارد (طبرسی، ۱۴۰۶ق، ج. ۷۸۹/۶؛ ابن کثیر، ۱۹۹۲م، ج. ۱۲۲/۲). بنابراین، قرآن با لحن روشن، استدلال‌محور و در مقام احتجاج، تصویر مستقل، توحیدی و هدایت‌محور از عیسی (ع) ارائه می‌دهد که مبتنی بر سنت وحیانی و نظام رسالت الهی است و با الهیات تثلیثی و روایت کلیسا تفاوت بنیادین دارد.

۴- رفع حضرت عیسی (ع) در قرآن و نقد روایت صلیب در رویکرد تاریخ‌گرایی

نویسندگان فصل نخست کتاب رویکرد اسلامی از رفع حضرت عیسی (ع) را برگرفته از باورهای رایج در محیط اجتماعی عصر پیامبر اکرم (ص) می‌دانند؛ با این تلقی که قرآن در تعامل با جریان‌های یهودی و مسیحی سده هفتم میلادی، تصویری از نجات عیسی ارائه کرده که متأثر از فضای تاریخی آن دوره است (2019, pp. 18, 27). در برابر این، قرآن رفع حضرت عیسی (ع) را نشانه الهی، مستقل از روایت‌های تاریخی و در امتداد سنت پیامبران در قالب معجزه معرفی می‌کند. این محور با تحلیل مفهومی آیات نشان می‌دهد قرآن در ترسیم سرنوشت عیسی (ع) بر قدرت مطلق الهی، منطق وحی و سنت معجزه تکیه دارد و با الهیات مسیحی مبتنی بر فدیة و تقریر تاریخ‌گرایی نویسندگان فصل منتخب ناسازگار است.

در آیات ۱۵۷ و ۱۵۸ نساء، قرآن کریم با عبارت «وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ»، ادعای یهودیان مبنی بر قتل و به صلیب کشیدن حضرت عیسی (ع) را رد می‌کند و در مقابل از رفع الهی سخن می‌گوید: «بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ». بر اساس سیاق آیه، رفع حضرت عیسی (ع) به سوی خداوند به عنوان نجات وجود انسانی او از آسیب دشمنان و انتقال به ساحت قدسی تفسیر شده است. از دیدگاه عقلانی، نیز امکان رفع حضرت عیسی (ع) با پذیرش اصل معجزه در قرآن، سنت الهی و خوارق عادات پیامبران قابل تبیین است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۲/۵؛ بلاغی، بی‌تا، ج. ۴۲/۱). بر این اساس، تبیین قرآنی رفع حضرت عیسی (ع) بخش مستقل و مهم مسیح‌شناسی قرآن است که با نقد روایت صلیب، اثبات نجات الهی و امکان معجزه، تصویری متفاوت از سرنوشت عیسی (ع) ارائه می‌دهد.

با بهره‌گیری از سبک شناختی قرآن، روشن می‌شود اختلافات تاریخی درباره سرنوشت عیسی (ع) برخاسته از فقدان معرفت وحیانی و اتکای صرف به روایت‌های ظنی و انسانی است. رویکرد قرآن با الهیات مسیحی درباره مرگ عیسی (ع) و مسأله فدیة تفاوت بنیادین دارد و از انسجام الهیاتی و استقلال وحیانی برخوردار است. این رویکرد خوانش تاریخ‌گرایی را به چالش می‌کشد که قرآن را محصول تعامل پیامبر اکرم (ص) با جریان‌های مذهبی قرن هفتم میلادی می‌داند و فهمی صحیح و بدیع ارائه می‌دهد که افزون بر هدایت بشر، از هر گونه اوهام انسانی و اغراض نفسانی به دور است.

۵- ظرفیت همگرایی ادیان الهی: نقد تقلیل‌گرایی تاریخی در تفسیر رسالت عیسی (ع)

نویسندگان فصل منتخب کتاب پیامبری دیگر، ضمن تأکید بر امکان همگرایی ادیان الهی و تشریح شرایط جزیره العرب در آستانه ظهور اسلام (2019, pp. 36-37)، قرآن را محصول تاریخی و متأثر از محیط اجتماعی و فرهنگی رسول‌الله (ص) معرفی می‌کنند (2019, pp. 12-13, 20). در این رویکرد، دعوت توحیدی قرآن - که محور مشترک ادیان ابراهیمی است - نادیده

گرفته شده و شخصیت رسالی حضرت عیسی (ع) در قرآن تقلیل یافته است و وانمود می‌شود قرآن به نقد اندیشه‌ها و جریان‌های درونی مسیحیان بسنده کرده است. نویسندگان کتاب در فصول دیگر مانند فصل سوم و چهارم، آن را شفاف‌تر بیان می‌کنند و موضع پیامبر اکرم (ص) را از دیدگاه گفت‌وگوی ادیان بررسی می‌کنند. برای نمونه، در فصل سوم، درباره تأثیرپذیری قرآن از انجیل مسیحی (2019, p. 64) می‌نویسند: «پیام‌آور قرآن در دورهٔ میان مکی سعی می‌کند... دیانت خود را در سنت انجیلی جای دهد، اما هم‌زمان در هیئتی جلید آن را قلب‌بندی می‌کند به نحوی که یهودیان و مسیحیان بتوانند بر آن اجماع کنند...» (۱۴۰۰، ص. ۱۱۰). آنها دربارهٔ رویکرد پیامبر اکرم (ص) نسبت به مسیحیت در دوران مدنی نیز باور دارند آن حضرت مناظره با مسیحیان را با شدت و با هدف اصلاح عقاید آنان دنبال می‌کرد و مفاهیم جدید و اصیل را به آنها عرضه کرد (2019, p. 64).

در این دیدگاه، مواجههٔ قرآن با انحرافات الهیاتی مسیحی از جمله تثلیث، الوهیت عیسی (ع) و تحریف انجیل نوعی فراقنی و رسیدگی به مسائل نه چندان مهم تلقی می‌شود (۱۴۰۰، صص. ۴۰-۴۱) و در نهایت، به باور نویسندگان، قرآن به دلیل مواجهه با مسیحیت سوری و اشکال میافیزیکی آن را تأیید کرده است (2019, p. 29) و می‌نویسند: «نه تنها دانش تاریخی ما، بلکه نگاهی به ویژگی‌های سبکی در نوشته‌های آباء کلیسای سوری به این اشاره دارند که پیام‌آور قرآن به طور خاص با این نوع از مسیحیت و نیز با اشکال میافیزیکی مسیحی خویشاوند با آن مواجهه داشته است» (۱۴۰۰، ص. ۷۱).

در برابر این رویکرد، اسلام به عنوان آخرین و کامل‌ترین شریعت توحیدی و قرآن به عنوان کلام الهی و معجزهٔ رسول‌الله (ص)، رسالت حضرت عیسی (ع) را در امتداد دعوت انبیاء و حضرت ابراهیم و مبتنی بر توحید معرفی می‌کند و بسیاری از مشترکات قرآن و بخش‌هایی از مسیحیت رایج عصر نزول به دلیل اشتراک منبع و حیانی هر دو است. دعوت حضرت عیسی (ع) به توحید، تصدیق تورات و بشارت به پیامبر خاتم که در قرآن آمده است، اثبات می‌کند رسالت وی در راستای هدایت الهی قرار دارد (مائده/۷۲، آل‌عمران/۵۰، صف/۶ و نک: بلاغی، بی‌تا، ص. ۶۷).

قرآن ایمان به همهٔ پیامبران و کتاب‌های آسمانی را شرط هدایت می‌داند (بقره/۲۸۵، نساء/۱۳۶ و ۱۶۲) و رسالت حضرت محمد (ص) را در امتداد دعوت انبیای پیشین قرار می‌دهد. آیهٔ ۴۸ مائده، مأموریت پیامبر خاتم (ص) را در راستای تحقق امت واحده و حاکمیت حق معرفی می‌کند (شوری/۱۳، حدید/۲۵). قرآن با تأکید بر پیوستگی رسولان، از عیسی (ع) به عنوان تصدیق‌کنندهٔ تورات و بشارت‌دهندهٔ پیامبر خاتم یاد می‌کند (مائده/۴۶، صف/۶). بر اساس آیهٔ ۶ صف و بشارت حضرت عیسی (ع)، قرآن نشان می‌دهد رسالت وی در راستای هدایت مستمر الهی قرار دارد. علاوه بر این، آیات متعددی از شناخت اهل کتاب نسبت به پیامبر اکرم (ص) و تصدیق او سخن می‌گویند (بقره/۱۴۶، مائده/۱۵، رعد/۳۶، قصص/۵۲، اعراف/۵۹) (طبرسی، ۱۴۰۶، ج. ۴۲۳/۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج. ۳۷۱/۱۱).

موضوع‌هایی همچون دعوت به توحید، ایمان به انبیاء و پیروی از کتاب‌های آسمانی که قرآن کریم به آنها اشاره کرده است، بر اشتراکات بنیادین میان شرایع الهی تأکید دارند. آیهٔ ۶۴ آل‌عمران، دعوت به توحید را محور وحدت می‌داند و از اهل کتاب دعوت می‌کند تا بر اساس این اصل وحدت یابند.

ظرفیت قرآن کریم در ایجاد همگرایی ادیان ابراهیمی در آیات متعدد آمده است؛ از جمله آیهٔ ۲۷ عنکبوت نبوت و کتاب را در ذریهٔ ابراهیم (ع) قرار می‌دهد، آیهٔ ۴۶ مائده انجیل را هدایت و نور معرفی می‌کند. در سورهٔ عنکبوت، خداوند اهل کتاب را به گفت‌وگوی احسن و پذیرش اصول مشترک دعوت می‌کند و می‌فرماید: «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (عنکبوت/۴۶).

بر این اساس قرآن، نه فقط از همگرایی ادیان الهی سخن می‌گوید، بلکه در بستر رسالت توحیدی، آنها را به عدالت و پیروی از وحی الهی دعوت می‌کند. از این دیدگاه، بازخوانی قرآنی رسالت عیسی (ع) و مأموریت پیامبر خاتم (ص) در ایجاد

امت واحده می‌تواند افقی جدید برای گفت‌وگوی ادیان، حل مسائل انسان معاصر و پرورش انسان بر پایه آموزه‌های وحیانی فراهم آورد؛ در حالی که رویکرد تاریخ‌گرایی فصل منتخب با نادیده گرفتن این مبانی، از فهم ظرفیت‌های قرآنی در همگرایی ادیان الهی بازمی‌ماند و تصویر رسالت عیسی (ع) را به نادرست محدود می‌کند.

۶- نتیجه

بر اساس هدف پژوهش حاضر، بررسی تحلیلی و انتقادی فصل «مسیح‌شناسی قرآن در بستر سده هفتم میلادی» از کتاب پیامبری دیگر، روشن شد رویکرد تاریخ‌گرایی نویسندگان فصل منتخب درباره تفسیر مسیح‌شناسی قرآن با منطق وحیانی، نظام توحیدی و رسالت الهی قرآن کریم و رسول الله (ص) ناسازگار است.

برخلاف دیدگاه تقلیل‌گرایانه نویسندگان، قرآن محصول شرایط اجتماعی عصر نزول نیست و در مقابل کلام الهی است که با ساختار مستقل و هدفمند در تبیین حقیقت نبوت و هدایت انسان نازل شده و بسیاری از مشترکات قرآن و بخش‌هایی از مسیحیت رایج عصر نزول به دلیل اشتراک منبع وحیانی هر دو است.

مطالبی که نویسندگان فصل منتخب آوردند متکی بر ارجاع به برخی از پژوهش‌های معاصر و هم‌سو، ارائه نظر کلی و برداشت‌های هرمنوتیک است. به این ترتیب، جهت‌گیری تاریخی در این رویکرد بیشتر به عنوان ابزاری مفهومی برای اثبات مدعای آنها مبنی بر تأثیرپذیری، برگرفته از مدعیات تاریخی و در راستای چالش‌ها و مقصودی است که خود در مقدمه کتاب بر آن تصریح کردند. این در حالی است که از دیدگاه مطالعه تاریخی و مستند به متون و محتوای رایج مسیحی در عصر نزول، می‌توان ادعاهای آنها را نقد و بررسی کرد.

در بررسی رویکرد تاریخ‌گرایی، روشن شد قرآن نه فقط متأثر از مکاتب فکری مسیحی نیست، بلکه عقاید انحرافی آنان را نقد می‌کند. آیات مربوط به تثلیث الوهیت عیسی (ع) و تحریف انجیل با دقت و صراحت انحرافات الهیاتی مسیحیان را طرد و شخصیت رسالی حضرت عیسی (ع) را در محور هدایت الهی تصدیق می‌کنند.

یافته‌های پژوهش نشان داد قرآن کریم حضرت عیسی (ع) را پیامبر مبارک، حامل کتاب آسمانی و تصدیق‌کننده کتب الهی پیشین معرفی می‌کند و رسالت او را در امتداد انبیای ابراهیمی و مبتنی بر دعوت توحیدی می‌داند. بشارت حضرت عیسی به پیامبر خاتم (ص) نشان‌دهنده پیوستگی رسالت‌ها و انسجام مأموریت الهی در تاریخ بشر است.

از دیدگاه قرآنی، همگرایی ادیان الهی بر پایه توحید، نبوت و آموزه‌های وحیانی محقق می‌شود. آیات متعدد قرآنی مانند آیه ۶۴ آل عمران و آیه ۴۸ مائده، بر اشتراک بنیادین شرایع الهی تأکید دارد و رسالت خاتم النبیین (ص) را در راستای تحقق امت واحده و گسترش عدالت معرفی می‌کند.

پژوهش حاضر با نقد بنیادهای تاریخ‌گرایی فصل منتخب کتاب، نشان داد بازخوانی رسالت حضرت عیسی (ع) بر اساس آموزه‌های وحیانی فهم دقیق‌تر از مسیح‌شناسی قرآن را ممکن می‌کند و افقی جدید در مطالعات دینی و بین‌رشته‌ای گشوده است. نیز زمینه همگرایی ادیان الهی و پاسخ‌گویی به نیازهای انسان معاصر در زمینه وحدت، عدالت و هدایت مطابق آموزه‌های توحیدی را فراهم آورده است.

منابع

قرآن کریم (محمد مهدی فولادوند، مترجم).

آسانی، محمد، و واعظی، محمود (۱۴۰۱). عقاید بنیادین مسیحیت در بوته نقد مفسران قرآن کریم. پژوهشنامه تفسیر و زبان

قرآن، ۱۰ (۲)، ۷۷-۹۴. <https://doi.org/10.30473/quran.2022.62596.3101>

- آلوسی، محمود (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب العلمیه.
- ابن ابی حاتم رازی، عبدالرحمن (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم (چاپ سوم). مکتبه نزار مصطفی الباز.
- ابن جرجس (۱۹۱۲م). الكنز الجلیل فی تثلیث و توحید (عبدالرحیم اردستانی، تحریر/ویراستار). المطبعة البطرکیه.
- ابن کثیر (۱۹۹۲م). تفسیر ابن کثیر. دار المعرفه.
- اسدی، علی (۱۳۹۲). الالهة اساطیر: بررسی تحلیلی دیدگاه قرآن کریم درباره الوهیت حضرت عیسی علیه السلام. معرفت، ۱/۱۷، ۵۷-۶۶. <https://quran.isca.ac.ir/fa/Article/Detail/15755>
- اشرفی، عباس، و قربانی، فاطمه (۱۳۹۰). مسیح شناسی در قرآن و عهد جدید. پژوهش های قرآنی، ۱۷ (۶۵)، ۳۵۲-۳۵۶. https://jqar.isca.ac.ir/article_3564.html?lang=en
- بلاغی، محمد جواد (بی تا). التوحید و التثلیث. دار قائم آل محمد (ص).
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲). تفسیر سورة مائده (شماره ۴۶/۴۹۶۹۵۴۶). دریافت شده در ۲۷ شهریور ۱۴۰۴، از پایگاه <https://javadi.esra.ir/fa/w/maede>
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۶). قصص انبیاء - تفسیر قرآن کریم. دریافت شده در ۲۷ شهریور ۱۴۰۴، از پایگاه <https://eshia.ir/Feqh/Archive/text/javadi/tafsir/96/961004/>
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۲). انسان شناسی اسلامی. نشر معارف.
- خورشید، موهاند، و اشتوش، کلاوس وان (۱۴۰۰). پیامبری دیگر عیسی در قرآن (علی حیدری و هدی درگاهی، مترجمان). مرکز اسلامی هامبورگ.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن (صفوان عدنان الداودی، محقق). دار القلم، الدار الشامیه.
- رضازاده جودی، محمد کاظم (۱۳۹۳). بررسی و نقد آموزه تجسد در مسیحیت. حکمت و فلسفه، ۱۰ (۳۸)، ۸۷-۱۰۲. https://wph.atu.ac.ir/article_44.html
- زیبایی نژاد، محمدرضا (۱۳۸۲). مسیحیت شناسی مقایسه ای. سروش.
- شریفی، علی (۱۳۹۹). جریان شناسی مطالعات قرآنی معاصر. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن (۱۴۰۶ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفه.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۷۸). أطيّب البیان فی تفسیر القرآن (چاپ دوم). انتشارات اسلام.
- عبدالرئوف، حسین (۱۳۸۸). سبک شناسی قرآن (ابوالفضل حری، مترجم). زیباشناخت، ۱۸، ۳۰۹-۳۲۷. <https://quran.isca.ac.ir/fa/Article/Detail/%205935>
- غیاثی، محمد تقی (۱۳۷۳). سیر تحول سبک شناسی. پژوهش های ادبیات معاصر جهان، (۱)، ۴۹-۶۸. <https://ensani.ir/fa/article/208974>
- فخر رازی، محمد (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). دار احیاء التراث العربی.
- کاشانی، فتح الله (۱۳۳۶). تفسیر منهج الصادقین فی إلزام المخالفین. کتابفروشی محمدحسن علمی.
- کاظمی مقدم بیدختی، عصمت، ایروانی، مرتضی، حسینی، بی بی زینب، و رضاداد، علیه (۱۴۰۲). نقد روشی مطالعات تاریخ قرآن با تأکید بر رویکرد واساخت گرایی. مطالعات قرآن و حدیث، ۱۷ (۱)، ۲۱۷-۲۴۶. <https://www.doi.org/10.30497/qhs.2023.244658.3784>
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی (علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، مصححان و محققان، چاپ چهارم). دارالکتب الاسلامیه.

- مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). شناخت از نظر قرآن. صدرا.
- معرفت، محمد هادی (۱۳۷۷). ولایت فقیه (چاپ سوم). موسسه فرهنگی تمهید.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه (چاپ سی و دوم). دارالکتب الاسلامیه.
- میرصانعی، سید محمدعلی (۱۳۹۶). بررسی تاریخی زمینه‌های اجتماعی و فکری آثار یوحنا دمشقی. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۰ (۲)، ۳۱۷-۲۹۵. <https://doi.org/10.22059/jhic.2019.249266.653857>
- میرصانعی، محمدعلی (۱۴۰۰). الهی‌دانان مسیحی و قرآن. نشر ادیان.
- نورائی، محسن، عسکری، سید کامل، و شریفی، محمد (۱۳۹۶). نقد و بررسی دیدگاه ویلیام فدرر درباره مصاد قرآن. پژوهشنامه معارف قرآنی، ۸ (۲۹)، ۱۱۷-۱۴۱. <https://doi.org/10.22054/rjqk.2017.8229>

References

- The Holy Qur'an* (M. M. Fooladvand, Trans.).
- Abdolrauf, H. (2009). The stylistics of the Qur'an (A. Horri, Trans.). *Zībā Shenākht*, 18, 309-327. <https://quran.isca.ac.ir/fa/Article/5935/> [In Persian]
- Al-Kulaynī, M. (1987). *Al-kāfī* (A. Ghaffārī & M. Akhundī, Eds., 4th ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Arabic]
- Alousī, M. (1995). *Rūḥ al-ma'ānī fī tafsīr al-Qur'ān al-'azīm*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Asādī, A. (2012). The goddess of mythology: An analytical study of the holy Quran's viewpoint on the divinity of Jesus. *Ma'rifat Magazine*, 187, 57-66. <https://quran.isca.ac.ir/fa/Article/Detail/15755> [In Persian]
- Asā'ī, M., & Vāezī, M. (2022). Critiques of the commentators of the holy Quran regarding the fundamental beliefs of Christianity. *Journal of Qur'anic Interpretation and Language*, 10(2), 77-94. <https://doi.org/10.30473/quran.2022.62596.3101> [In Persian]
- Ashrafī, A. & Qurbānī, F. (2011). Christology in the Qur'an and New Testament. *Quranic Research*, 17(65), 352-371. https://jqur.isca.ac.ir/article_3564 [In Persian]
- Balāghī, M. J. (n.d.). *Al-tawḥīd wa al-tathlīth*. Daftar Qā'im Āl Muḥammad (PBUH). [In Arabic]
- Bouman, A. J. (1977). *Gott und mensch im koran*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. [In German]
- Craig, R. E. (2021). *Qur'anic proof texts in medieval christian arabic and syriac authors* [Unpublished Doctoral dissertation]. Catholic University of America.
- Demichelis, M. (2021). 'Īsā ibn Maryam and his divine power (*energeia*) in the Islamic revelation. *Religions*, 12(11), 979. <https://doi.org/10.3390/rel12110979>
- Fakhr al-Rāzī, M. (1999). *Al-tafsīr al-kabīr (Maḥāṣin al-ghayb)*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Ghiyāsī, M. T. (1994). The evolution of stylistics. *Journal of Contemporary Literature Research*, (1), 49-68. <https://ensani.ir/fa/article/208974> [In Persian]
- Griffith, S. H. (2001). The Qur'an in christian thought: Reflections from a historical perspective. *The Muslim World*, 91(3-4), 271-286. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.2001.tb00159.x>
- Ibn Jirjis. (1912). *Al-kanz al-jalīl fī al-tathlīth wa al-tawḥīd* (A. R. Ardestānī, Ed.). al-Maṭba'ah al-Baṭriāriyyah. [In Arabic]
- Ibn Kathīr. (1992). *Tafsīr ibn Kathīr*. Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Javadial Amoli, A. (1993). *Tafsīr sūrat al-mā'idah* (Issue No. 4969546). Retrieved September 18, 2025, from <https://javadi.esra.ir/fa/w/maedei> [In Persian]
- Javadial Amoli, A. (2017). *Qīṣaṣ anbiyā' - tafsīr Qur'ān karīm*. Retrieved September 18, 2025, from <https://eshia.ir/Feqh/Archive/text/javadi/tafsir/96/961004/i> [In Persian]
- Kashānī, F. (1957). *Tafsīr manhaj al-ṣādiqīn fī ilzām al-mukhālifīn*. M. H. Elmi Bookstore. [In Arabic]
- Kāzemī Moqaddam Bīdokhtī, E., Iravānī, M., Ḥosseini, B. Z., & Rezaḍād, A. (2023). The methodical criticism of Quranic history studies with emphasis on structuralism approach. *Quran and Hadith Studies*, 17(1), 217-246. <https://www.doi.org/10.30497/qhs.2023.244658.3784> [In Persian]

- Khorchide, M., & Stosch, K. von. (2019). *The other prophet jesus in the Qur'an*. Gingko.
- Khorshide, M., & Stosch, K. V. (2021). *Another prophethood of Jesus in the Qur'an* (A. Heidari & H. Dorgahi, Trans.). Islamic Centre Hamburg. [In Persian]
- Khusrawpanāh, 'A. (2013). *Islamic anthropology*. Ma'ārif Press. [In Persian]
- Kuruvachira, J. (n.d.). The christology of the Qur'an and its implications for a christian-muslim dialogue. *Academia.edu*. <https://B2n.ir/yg6912>
- Makārem Shīrāzī, N. (1995). *Tafsīr-e nemūneh* (32nd ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Persian]
- Ma'rifat, M. H. (1998). *Velāyat-e faqīh* (3rd ed.). Tamhīd Cultural Institute. [In Persian]
- Mīrsānā'ī, M. A. (2018). The social and intellectual context of the works of john damascus. *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 50(2), 295-317. <https://doi.org/10.22059/jhic.2019.249266.653857> [In Persian]
- Mīrsānā'ī, M. A. (2021). *Christian theologians and the Qur'an*. Adyān Press. [In Persian]
- Muṭahharī, M. (2017). *Knowledge from the perspective of the Qur'an*. Sadrā. [In Persian]
- Nasr, H. (1972). *Ideals and realities of islam*. Beacon Press.
- Neuwirth, A., Sinai, N., & Marx, M. (Eds.). (2010). *The Qur'ān in context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ānic Milieu*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004242580>
- Nouraei, M., Askari, & Sharifi, K. M. (2017). The analysis of william federer's viewpoint about the sources of the Quran. *Journal of Quranic Knowledge*, 8(29), 117-141. <https://doi.org/10.22054/rjqk.2017.8229> [In Persian]
- Rāghib al-İṣfahānī, A. (1991). *Al-mufradāt fī gharīb al-Qur'ān* (Ş. al-Dāwūdī, Ed.). Dār al-Qalam, al-Dār al-Shāmīyah. [In Arabic]
- Rahman, F. (1982). *Islam and modernity: Transformation of an intellectual tradition*. University of Chicago Press.
- Rāzī, I., A. (1998). *Tafsīr al-Qur'ān al-'aẓīm* (3rd ed.). al-Nazzār Muṣṭafā al-Bāz. [In Arabic]
- Reynolds, G. S. (Ed.). (2008). *The Qur'an in its historical context*. Routledge.
- Rezazadeh Joudi, M. (2014). Study and criticism of incarnation in chrisitianity. *Wisdom And Philosophy*, 10, 87-102. https://wph.atu.ac.ir/article_44.html?lang=en [In Persian]
- Sharīfī, 'A. (2020). *The study of trends in contemporary Qur'anic studies*. Institute of Hawzah and University. [In Persian]
- Ṭabāṭabā'ī, M. H. (1996). *Al-mīzān fī tafsīr al-Qur'ān* (Vols. 1-20). Society of Seminary Teachers of Qom. [In Arabic]
- Ṭabrisī, A. (1986). *Majma' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān* (Vols. 1-10). Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Ṭayyib, 'A. (1999). *Atyab al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān* (2nd ed.). Intishārāt-i Islām. [In Persian]
- Toshihiko, I. (2002). *Ethico-religious concepts in the Qur'an*. McGill-Queen's University Press.
- Zībā'ī-Nizhād, M. R. (2003). *Comparative christology*. Soroush. [In Persian]